

Hivatalos bíráló

Pető Andrea

Láthatatlan elkövetők.

Női elkövetők a második világháború utáni politikai igazságszolgáltatás rendszerében,
különös tekintettel Dely Piroska perére

című

akadémiai doktori értekezéséről

A 20. század legfontosabb érzelme a gyűlölet volt – idézi Pető Andrea Richard Besselt (219. o.). Ennek okán az egyik legaktuálisabb kérdése is ez volt az évszázadnak: kezelhető-e és ha igen, hogyan annak a traumának a hatása, mely a „*zsidótörvényekkel jogfosztottá és kifosztottá vált 500.000 magyar zsidó deportálásának*” eredményeképpen minden érzelmi terhével a társadalomra nehezedett. A meglehetősen tudománytalannak tekinthető kérdés, hogy ti. „*mennyiben lett volna más*” a magyar történelem, ha másként alakul a háborút követő igazságszolgáltatás, itt, ebben a kontextusban mégis megáll. Abban a Bibói értelemben, ahogyan szerző is utal rá, „*az elégtétel keresésének valamilyen robbanásszerű és fejletlen módja*” (lincselések? gyilkosságok? önbíráskodás?) Európa más régióiban (Franciaországban, Olaszországban, a Balkánon) jól működött, s talán Magyarországon is oldott volna a feszültségeken, talán átélhetőbbé tette volna a (nem állami értelemben vett) igazságszolgáltatást.

Jól tudjuk, nem így történt. S hogy miért, azt többször is, több összefüggésben megfogalmazza a mű szerzője.

Míg Olaszországban –írja a szerző – a partizánmozgalom tömegesen végezte ki a háborús bűnösöket, Magyarországon még a kivégzések nyilvánosságát is korlátozták az első brutális tapasztalatok. Igaz, a nyilvános kivégzés kevés feladatot teljesíthetett volna. Az információs funkció esetünkben hiányzott. A példastatuálás és ezzel a jövőbeni generális prevenció megalapozása értelmetlen a bűncselekmény lényege okán. Talán az áldozatok bosszúvágyának kielégítése, az emocionális effektusok mérlegelést érdemeltek volna, de a szerző is visszaigazolja a tényt, hogy sehol nem az állami apparátus végezte el az öldöklést, hanem az ellenállás erői. (Meghivatkozva a szovjet döntést is a nyilvános kivégzések megszüntetéséről.) A magyar állapotok egyik jellemző meghatározója pedig a partizánmozgalom, az antifasiszta ellenállás teljes hiánya.

A szovjet jelenlét és a kommunista párt egyre meghatározóbb szerepvállalása, hogy ti. az osztályharc jegyében a „*demokráciadiskurzust magának kisajátítva, kíméletlen ideológiai harcot kezdett*” a háborúval bukott rezsimiek képviselőivel szemben, a kérdést leszűkítette arra, hogy mennyire mélyen nyúljanak az egyesek után, érdeklik-e a propaganda szempontjából a mindennapi „elkövetők”. Szerző jó példával illusztrálja az ideológiai nyomást: a népbíráskodás a szovjet csapatok bevonulásának mindenfelé szinte azonnali következménye lett, hogy szabotázs vádjának terhe alatt meg kellett kezdődnie a népbíráskodásnak. Igen fontos Pető Andrea elemzése, melynek végeredményeképpen konstatálható, hogy a magyar népbírószági rendszer kialakításában a szovjet modellnek nem volt szerepe, hiszen sem a fellebbezés tilalma, sem a jogvégzetlen bírák, sem a lojalitás és

morális állapot megítélése, sem a beismerés domináló jellege nem fedezhető fel a kezdeti magyar népbíráskodásban.

Az átpolitizált, ideologizált kommunista program kitűnő ellenpontjaként állítja szembe a szerző a Független Kisgazdapárt álláspontját, melyik a folytonosság talaján állva követelte a törvényesség fokozott betartását, amibe bele értendő a büntető anyagi és peres jogszabályok alkalmazása, a jogi alapelvek tiszteletben tartása.

Mindezzel egyetemben magunk részéről úgy véljük, ugyan kevésbé „lúgozta” ki a társadalom szövetét a népbíráskodásban legalább fő vonásaiban megfogalmazódó jogszerű eljárás, az önbíráskodás, az ellenőrizhetetlen terror, a bosszúnak utat engedő véres megoldások legalább olyan kudarcseéllyel működtek volna, mint a téves pályára irányított népbíráskodás. A döntés a két verzió között nem politikai vagy jogi elhatározás kérdése volt, hanem egy történelmi helyzet foglya, mely a korabeli magyar állapotokat alakította.

A helyzet

Pető Andrea a témájául választott népbíróági per és annak alapját képező események fókuszát a második világháború utolsó hónapjaira irányítja. A nyilas hatalomátvétel és diktatúra az időtere annak a vizsgálódásnak, mely több szálon keresi a választ arra a kérdésre, hogyan alakult ki a háborús bűnökkel kapcsolatos megosztott emlékezet a magyar társadalomban. A történet áthúzódik a háborút követő átmeneti éra első éveire, miután az események rekonstruálása egy népbíróági eljárás alapján lehetséges csak. Miután a kutatás logikájából következően a hipotézissel kezdődik minden tudományos munka, szerző is fölvezet a munka irányait. Ahogyan fogalmaz, a kiválasztott népbíróági ügy különlegessége, hogy abban *„a háború alatt a patriarchális rendet megsértő, aktív, politizáló nőt állították pellengérre”*. A nyilvános igazságszolgáltatás dokumentumai pedig lehetővé teszik annak igazolását, hogy miképpen használták fel az emlékezetet *„a jogi jelentés megalkotásához és a korábban példa nélküli hogyan lesz egyedi saját jogon”*.

Mindez egy olyan átmeneti időszakban, amikor a Vörös Hadsereg jelenlétében, a kommunista párt expanzív állapotát érzékelve, a magyar szuverenitás nyiladozásakor, egy diktatúra romjain kísérelte meg sok százezer áldozat jogos elvárását kielégíteni egy átmeneti szervezet, a népbíróági rendszer. Amelynek úgy kellett helyét megtalálnia, hogy fő feladata egy olyan konfliktus megoldása lett, melynek háttérében hiányzott a társadalmi konszenzus (Pető Andrea összefoglalásában) a háborúról, Magyarország funkciójáról ebben, a magyar politikai elit felelősségéről, a résztvevők szerepéről. Ez a konszenzus stabil alapot adhatott volna a következőes ítélkezéshez, a jogértelmezéshez. Igen szemléletes példa a megítélés megosztottságára szerzőtől az esztergomi eset. Miután a helyi elit a városban maradt, a szó szoros értelmében elszabotálta a népbíráskodást, miközben más helyen (ahol a volt elit elmenekült) „precedens” értékű ítéleteket hozott az új népbíróág. Kiegészítésképpen azért hozzáfűzöm a gyakran idézett, kissé idealizált holland példához, hogy a társadalmi és a politikai szituáció meglehetősen világos volt, szemben a magyar helyzettel. Hollandiában világos határvonal húzódott megszálló és megszállott között, ennek megfelelően pontosan körülírható volt a kollaboráns. A rövid német megszállás Magyarországon és a formálódó nyilas diktatúra, mégoly brutális fellépése okán sem tudta határozott vonallal kettéválasztani a társadalmat.

A szerző világos helyzetet vázol az emlékezés feltételeihez. A kezdeti, rövid lehetőség a jogi keretben történő rekonstrukció múltával az emlékezés kereteinek megváltozását regisztrálja. Ahogyan fogalmaz: *„a kitalált hagyománya az antifasizmus lett, mely szerinte*

nem ismerte el a túlélők szenvedését, hiszen az univerzális keret nem ismer el partikularizmust és teljesen idegen volt nemcsak az elkövetőknek, hanem a Horthy-érában szocializált lakosság nagy részének is.” Magam inkább úgy értelmezem, hogy az antifasizmus nem a nem elismerésével, inkább a túlzottan hivatalossá tételével tette lehetetlenné az egyéni emlékezés feloldódását, hiszen azt azonnal a legmagasabb szintre emelte. A kollektivista társadalom-felfogás jellemző módon éppen hogy fragmentáltakká, elszigetelteké tette a privát emlékezeteket és – állítja a szerző – elhallgatottakká és elmondhatatlanokká. Történeti visszatekintésben tehát világos, hogy a népbírósi tárgyalások egyedüli elszalasztott lehetőségként látszanak egy olyan korszakban, amikor nem lett volna esélye annak a harcnak, mely a domináns emlékezési keret birtoklásáért folyik, s melynek eredményeképpen a kollektív emlékezet áthidalhatatlannak tűnő megosztottsága jött létre.

Ugyanakkor szerző felhívja a figyelmet a népbírósi történetének egyik nem várt fejleményére, melyet végül is nem szervesen kapcsol a számonkérés szervezéséhez, de realitásként fogalmazza meg. Ez pedig az antiszemitizmus holokauszt utáni feléléde, a neoantiszemita elemek (Bibó István) megszaporodása. Ugyan számszerűen vagy tényyszerűen ki nem mutatható, történetileg meg nem válaszolható, mennyiben járult hozzá a népbíráskodás az antiszemitizmushoz, tényként leszögezhető, hogy *„akik ezt az igazságszolgáltatási fórumot igénybe vették, túlnyomóan zsidók”*. Sajtóelemzések alapján pedig kimutatható, hogy ezt a közvéleményben nem ritkán kapcsolták össze a bosszú elemével. E tény talán még inkább hangsúlyossá teszi azt az elvárást, mely a túlélők és az áldozatok részéről az eljárásokkal kapcsolatosan megfogalmazódott. A talán túlzott várakozásoknak azonban a megbékélési stratégia hiányában a népbírósi meglehetősen erős alapot adott a kritikára. A megbékélés egyetlen intézményes formájaként éppen ellentmondásos működése okán vált lehetségessé *„diszkreditálása és diszkreditálódása”*. Ami pedig utat nyitott a holokauszt magyarországi kollektív emlékezetének kettéhasadásához.

A népbírósi működéséről szóló jogi és politikai kritikák szellemes és jó összefoglalása megrajzolja a és visszatükrözi a generációk, politikai kurzusok és tudományos tapasztalatok hatását a szakirodalomra. Szerző ügyesen idézi a stílusban is árulkodó szövegrészeket hozzáértők vagy véleménymondók tollából. Ugyanakkor ennél a fejezetnél az olvasó néha zavarban van, hogy a kivételesen jó tollú és izgalmasan fogalmazó szerző hol lépi át az álláspontok ismertetését és illeszti hozzá saját véleményét. Ismerve azonban megfontolt érvelését, nem neki tulajdonítom *„a magyar jogszolgáltatás jellemző lélektelenségébe belefulladó tömeges ítélezést”*, melynek sértő általánosítása fölveti a Hol? Mikor? Meddig? kérdéseket. Miként nem gondolom, hogy övé lenne az a következtetés, mely szerint a 20. századi természetjogi reneszánsz nyitott volna utat a magyar jog szovjetizálásának. Sztálinnak és a szovjeteknek, vagy a magyar kommunistáknak ilyen alapra nem volt szükségük.

A népbírósi

Közismert, hogy a 20. század nagy európai háborúi minden oldalon felelősségre vonásokkal jártak. A háborús bűnösség, (az aktuális politikai elitek által igazságtalannak nyilvánított) háború kirobbantásáért viselt felelősség, a háború során elkövetett embertelenségek megbüntetése természetes részei a véres, romboló, emberpusztító események lezárásának. Az első világháborút követő minősítés a versaillesi szerződés 227–231. cikkében, a II. Vilmos ügyében eljárni szándékozó nemzetközi törvényszék, a német háborús bűnösök fölött ítélező lipcei bíróság, Magyarországon a háborúért felelős személyek elleni eljárásról szóló 1919:23. néptörvény magától értetődőek voltak. Ahogyan a második világháború

lezárására készülő nemzetek 1942. évi londoni Szövetségi nyilatkozata a háborús bűnösök felelősségre vonásáról, az 1943. november 1-jei moszkvai deklaráció (a kegyetlenkedésekért való felelősségre vonásról), az 1945. február 5-i ún. krimi kommuniké, az 1945. augusztus 2-i potsdami egyezmény, az 1945. augusztus 8-ai londoni egyezmény is ezt bizonyítja. Ebbe a természetes folyamatba igazodott a magyarországi népbírószági rendszer kialakítása.

Szerző Stanley Cohent idézi, aki szerint az elszámoltatásnak három eszköze volt: a büntető tárgyalás, a pénzügyi kompenzáció és az igazolás. Magam biztosan nem sorolnám ehhez a körhöz az erőszakos migrációt (a kollektív felelősségre vonásnak a német lakosság kitelepítésében megfogalmazódó formáját), minthogy az nem (csak) a háborús bűnösöket, de ártatlanok széles rétegeit is érintette. A kitelepítés lehet, hogy elégtételt okozott némelyekben, de bizonyosan nem „elszámoltatás” volt. Tanulmánya egyébként Cohen első eszközére koncentrálna.

1944. december 13-án a szegedi szabad szakszervezetek összvezetőségi ülésének kezdeményezése nyomán a szegedi Nemzeti Bizottság határozatot hozott népbírószág felállításáról, melyet december 22-én a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés üdvözölt, s hatására nyilatkozatot bocsátott ki a nyilasokkal, németbérencekkel és hazaárulókkal szembeni fellépésről. Szegeden 1945. január 4-én megjelent a Nemzeti Bizottság rendelete a népbírószág felállításáról, január 25-én kibocsátotta a népbíráskodásról szóló 81/1945. M.E. sz. rendeletét, melynek megfelelően kisebb-nagyobb nehézségek között, lassan az egész országban megkezdődött a népbíráskodás. A pesti törvénykezés néhány nappal a kormányrendelet hatályba lépése előtt, a Nemzeti Bizottság január 30-i utasításával kezdetét vette. Két héttel a pesti harcok befejezése után a felelősségre vonás megkezdődött.

Maguk a népbírószágok jellegzetesen különbírószágok voltak, a rendes törvénykezési szervezeten kívül eső ítélkező szervként. Ez adott lehetőséget arra, hogy eltérjenek a hagyományos bírói szervezetre vonatkozó általános előírásoktól, hogy az eljáró tanácsok összetételében politikai törekvéseket érvényesítsenek, hogy a büntető eljárást némiképp átalakítsák. S ami a legfontosabb, s amit szerző is nyomatékosan kiemel: a kormányzat egy jellegzetes vonással egészítette ki a háborús bűnösök elleni büntető kampányt. A új társadalmi rend felépítését, annak védelmét is magában foglaló, a szovjet politikai értelemben használt és általában megfogalmazott antifasizmus jellemző értelmezési képlete így került a népbírószágok működésének programjába, mely utóbb a teljes népbíráskodás áthangolásához vezetett.

A népbírószági eljárás a klasszikus bünvádi eljárás legalapvetőbb garanciáit kérdőjelezte meg, így a nullum crimen sine lege elvét, mely háborús és népellenes bűntettek esetében intézményesítette a visszaható hatályt. Önmagában nem is ez lett volna a probléma, hiszen a nemzetközi (büntető)jog maga is elfogadja ezen esetekre átmeneti tételként, de a népellenes bűncselekmények lassú és szisztematikus tágításával olyan magatartásokra is kiterjesztette a politika, melyek már messze túlléptek a háborús bűnösök felelősségre vonását szorgalmazó szándékokon. A parttalanná váló népbíráskodás tágítására jó példa az eredeti az elképzelések szerint megcélzott az országot háborúba taszítók, a háborút támogatók, a nyilas kegyetlenkedésekben részt vevők, idegenben fegyveres gaztetteket elkövetők mellé felsorakoztatott (és a népellenes bűncselekményi kategóriába sorolt), a Horthy és a Szálasi rezsimeknek a Tanácsköztársaságig visszamenő politikájáért felelősek elleni retorzió. Ez már nem háborús bűntettekért történő felelősségre vonást vizionált, hanem az új demokratikus (szovjet típusú?) rend politikai legitimációs propagandáját.

Az 1945. április 27-én kibocsátott 1440/1945. M.E. sz. rendelet módosította és kiegészítette az alaprendeletet, s pontosította a népbírószágok elé tartozó bűncselekmények körét. Eszerint – konkretizálva a népellenes bűncselekmények határait – ide sorolta a Tanácskormány bukása és 1942. december 21. napja közé is eső valamennyi népellenes

politikáért felelős aktust: intézkedést, jogszabályt, annak megalkotásában részvételt, azok végrehajtását, demokráciaellenes és fasisztabarát tevékenységet, hivatali működést, propagandát, népellenes intézkedések sürgetését vagy dicséretét, besúgást, feljelentést, Volksbund-tagságot. Ami pedig már a felsorolásból a disszertáció témáját érinti: az a fasiszta vagy demokráciaellenes pártban, szervezetben tisztség viselése, illetve aktív tagság.

Azt az tényt, hogy 1945 szeptemberéig rendelettel szabályozták a népbíráskodást, nem nevezném jogi abszurdnak. Éppen arról esik szó, hogy egy zavaros, szabályozatlan, átmeneti időszak intézményeként születik meg a felelősségre vonás fóruma, ahol leginkább csak a kiszáradt keresik a hagyományos, polgári értelemben vett törvényességet az eljárások körül. Ennek a provizórikus érának a praxisában egyáltalán nincsen jelentőségük az ilyen hangsúlyos garanciális szempontoknak. A bosszú és az osztályharc processzusában keressük a törvényi garanciát? Aligha van értelme. A rendeleti szabályozás igyekszik a magyar törvényi biztosítékok keretei között tartani az eljárásokat. Miközben Zinner Tibor a számonkérés koalíciós falevelének tekinti népbírói rendszert, Pető Andrea éppen azt sérelmezi, hogy a jogi garanciák lehetővé tették sokaknak, hogy abból „a jog szelleméhez illő vagy ahhoz nem illő eszközökkel büntetlenül kikerüljenek”. Magam úgy vélem, hogy ez kevésbé probléma, mint az, amit szintén megfogalmaz a szerző: sokan voltak, akik be sem kerültek az igazságszolgáltatás látókörébe.

A bíráskodás iránya felől amúgy sem hagyott kétséget Ries István igazságügy-miniszter, amikor leszögezte, hogy ezeknek az ügyeknek az elbírálása elsősorban nem jogi, hanem politikai kérdés. Ez határozta meg az eljáró tanácsok összetételét is. A tanácsvezető bírót (ugyan nem jó szívvel) az „ellenforradalmi korszakból átvett bírói karból” válogatták, s nevezték ki gondos mérlegelés után. Igaz itt sem teljesült mindenkor az elvárás, hiszen, mint szerző idézi, az első népbírói ítéletet (1945. február 4-én) hirdető Major Ákos hadbírónak hiányzott a szükséges jogi képesítése. Ez a feudális reminiscencia (hogy ti. a hatalom jogosítja ítélezésre a bírót, nem a jogi tudása) kevésbé zavarta meg az ítékezés folyamatát, de a jövőre nézve erre a követelményre a lehetőségig figyelt az igazságügyi kormányzat.

A többieket a koalíciós pártok delegálták, szerencsés esetben jogi ismeretekkel rendelkező, megbízható személyeket, aki a kormányzati politikát csakúgy támogatja az ítékezés során, mint saját pártja érdekeit. Szerző szól a népbírókat megosztó konfliktusokról, melyek szerinte ideológiai jellegűek, s ennek egyik alapjaként a nők csekélyebb értelmi képességeit valló kiszáradtakra utal. Jó volna többet megtudni a konfliktusok mibenlétéről (különös tekintettel a Dely-ügyre). A népbírói ítélete ellen fellebbezéssel lehetett élni, melyet a Népbírók Országos Tanácsa bírált el.

Még határozottabban fogalmazódott meg a politikai direktíva a vádképviselőben. A népügyészség és a népfőügyészség a korábbi ügyészségi szervezettől teljesen független apparátusként jött létre. A Nemzeti Bizottság javaslatára a jogtudással (bírói, ügyvédi szakvizsgával, tudori oklevéllel) rendelkezők köréből. A népügyészek mellett megjelentek a népvádlok, akiknek feladata volt, mint „politikai ügyészeknek” egyes ügyekben az igazságügy-miniszter megbízása alapján a népügyészek mellett fellépni, az ügybe beavatkozni, és – élve a népügyészek teljes jogkörével – megértetni a bírósággal és a hallgatósággal az ügy és a felelősségre vonás politikai jelentőségét, társadalmi összefüggéseit. Vagyis a népbíráskodást nem lehet a rendes bírósági szervezetben, garanciális szabályok szerint eljáró általános és különös bíróságokkal összevetni. Megítélésében rendkívüli jelentősége van a kormányzat és a pártok politikai elvárásainak, miközben a háborús bűnösök felelősségre vonásának aggályos jogi szabályok közé igazító követelményeknek is eleget kellett tenni.

A népbíróági eljárásban az ügyvéd az egyetlen, aki a vádlott pártján állott. Lehetett ügyvédet fogadni is, de általánosabb volt a kirendelt ügyvéd eszközlése. A Pető Andrea által átvizsgált (a népbíróági ügyekben érdekelt) ügyvédi akták mind a középgeneráció, mind pedig a fiatal, elsőgenerációs ügyvédek nagy számát bizonyítják. Az igazolási eljárásokon átesett ügyvédek nagy étvággyal vetették magukat az új piaci lehetőségre. Úgy vélem, kevésbé méltó a szerzőhöz és a dolgozat szép gondolatvezetéséhez a kirendelt ügyvédekre vonatkoztatott általánosítás, hogy tudniillik *„a kirendelt ügyvéd, mint általában a hivatalból kirendelt ügyvédek, nem szakadt meg a munkától”*. Még ha feltételeznénk is, hogy 1945-ben a meglehetősen gyenge piacon megélni próbáló ügyvéd nem tekintette jó munkalehetőségnek a kirendelést, kevésbé elegáns a kirendelt ügyvéd ab ovo elítélése. A megjegyzésként beillesztett mondat mellett sem bizonyító eset, adat, sem indoklás nem áll. Ellenben szerző vizsgálatai igazolták, hogy a kirendelt és megbízott ügyvédek csoportja között sok az átfedés...

A korabeli kritikák bírálták a népbíróági rendszert széttagozottságáért, túlterheltségéért, szabályozatlanságáért. Úgy vélem, akkor járunk el helyesen, ha tartózkodók vagyunk ebben a kérdésben, miután maguk az eljáró bíróságok minderről mit sem tehettek. Éppen ezért igen nehéz kérdés a „hatékonyság”, melyet Pető Andrea is feszeget a „számok háborúja” kapcsán. Vajon mi is esetünkben a hatékonyság? Az ellátott ügyek magas száma? (Társadalmi hatékonyság.) Az ügyek és a meghozott ítéletek száma? (Eljárási hatékonyság.) A végrehajtott ítéletek száma? (Végrehajtási hatékonyság.) vagy valami más? Úgy gondolom, nem a hatékonyság a kérdés. Hanem az ország önmagához, a kialakult helyzethez való viszonya, a szembenézés mélysége. Mert amúgy is, ahogyan szerző meggyőző bizonyítási folyamat eredményeképpen megállapítja: az áttekinthetetlen folyamatok, az adatok hiánya, a számszerűségek bizonytalansága, a zavaros hatásköri és illetékességi viszonyok *„lehetetlenné teszik a makro- és mikroszintű szisztematikus kutatás összekapcsolását... hiszen a folyamat módszertanilag megfelelő feltérképezése még hiányzik”*. Aligha véletlen, hogy a témát kutató szerzők többnyire becslésekkel dolgoznak. Éppen ezért messzemenően egyet értek Pető Andreával a hatékonyság mércéjével kapcsolatos kételyeiben. És éppen ezért nem lehet ítéletet mondani még olyan pozitív megközelítéssel sem, mint szerző teszi, hogy ti. apokaliptikus viszonyok között az *„elvárásnak a magyar igazságszolgáltatás amúgy rendszerszerűen sem tudott megfelelni, mert a népbíróóságok története az átmeneti igazságszolgáltatás része”*. Mert ahogyan a hatékonyság is viszonyítás kérdése, úgy a jó működés megítélése is. Önmagában sem az átmenetiség ténye, sem a háborús viszonyok, sem a majdani politikai erőszak és irányváltás nem teszi lehetetlenné, hogy *relatív*e jól működjenek a szervek. Az aktuális társadalmi funkciójának teljesítésére azonban valóban alkalmatlan volt ez a szerkezet. Ez azonban egy következő kérdés, s ezt elemzi mély elkötelezettséggel munkájában Pető Andrea.

„A népbíróóságokon kívül nem volt más intézményes fórum a holocaust túlélők számára, ahol igazságot kereshettek volna, ha úgy döntöttek, hogy Magyarországon maradnak”. Ez a tény áll szerző munkájának háttérében, ez kapcsolja össze az általa vizsgált kérdéseket, ezért választotta a népbíróági eljárást kutatásának tárgyául. A számonkérés és igazságszolgáltatás ezen formájának ugyanis nem volt alternatívája. A széthullott magyar államgépezetben, de a társadalmi szervezetek között sem volt hiteles, alkalmas, tiszta szerveződés, mely összefogó erőként működhetett volna.

Az ügy

A bűnvádi eljárás (s ha változtatott keretek között, de ilyen volt a népbírósi eljárás is) „egy formalizált megismerési folyamat, melynek keretében a tényeket illetően a hatóságok a „nem tudástól” a „tudás felé törekszenek”. (Boócz Endre) Ennek során a jelen tényeiből következtetve a múltbéli tényekre, racionális elemzéssel lehet eljutni a döntés megválaszolásáig: a törvényi tényállás és a felderített történeti tényállás fedi-e egymást, elegendő bizonyíték áll-e rendelkezésre a megnyugtató ítélethez. Vagyis a megismerés a büntető eljárásban nem más, mint a bizonyítás maga. Miután a büntetőjog, mint a jog ultima ratiója a személyre nézve legsúlyosabb jogkövetkezménnyel szankcionálja a tiltott s büntetendő cselekményt, a megismerés garantálása alapvető jelentőségű. Így a hagyományos büntető eljárásban a tények felderítésében a nyomozó hatóság, a vád, a védelem és a bíróság egyaránt tevékeny szerepet játszik. Egymás tevékenységétől függenek, de bizonyos értelemben a többiektől függetlenül végzik a megismerésre irányuló tevékenységüket, egymást eltérő mértékben ugyan, de kontrollálják, befolyásolják a folyamatot, hogy végül mindannyian a bírói meggyőződés kialakulásában közreműködve, a lehető legteljesebb múltbéli valóságot ismerjék meg. S így jussanak el az igazsághoz, mely annak a folyamatnak a lezárása, mely nem más, mint a bizonyossághoz vezető lehető legtöbb olyan tény és tétel igaz voltának kimutatása, melyet olyan tételekkel és tényekkel lehet alátámasztani, melyek igaz voltát már kimutatták.

1944. október 15–16-án a fővárosi Csengery utca 64. sz. alatti „sárga csillagos” házban egy nyilas/SS akció során megölnék 19 lakót, értéktárgyakat visznek magukkal. Az atrocitásban részt vesz és feltehetően irányító szerepet játszik, egy nő is. A háború után meginduló népbírósi eljárások egyikén Lichter felismeri a vádlottban a rablást és gyilkosságot levezénylő Dely Piroskát, akit azután a lakók vallomása alapján ez újabb ügyében 1945. április 24-én halálra ítélnék és (terhesség megállapítása okán csak) 1946. március 24-én kivégeznek.

Szellemes idézettel vezeti fel nyomozói munkáját Pető Andrea. Nigel Etringhamot idézve összeveti a büntetőbíró és a történész munkáját, s közöttük annyi különbséget talál, hogy a történésznek nem kell döntést hoznia meghatározott időn belül. Ezzel a könnyebbséggel látott munkához. Szerző a Csengery utca 64-ben történtek felderítésére (is) vállalkozik, mintegy helyébe lépve a fent említett hatóságoknak. Hiszen mint tudjuk, az első hónapok zavaros rendészeti viszonyai, a polgárőrségek, népőrségek, helyi rendőrségek, politikai rendőrség gyakorlatlan és tehetetlen működése aligha alapozhatta meg a tények széleskörű felderítését, vagyis az igazságot. Így aztán annyiban kell korrigálnunk szerző megállapítását, hogy nem (csak) az alapos jogászai munka hiányának esett áldozatul a Dely-per: sokkal inkább a nyomozatinak, mint azt alapos elemzéseivel utóbb be is bizonyítja. Láttuk, hogy a bíróság és a népjogvédelem hogyan szerveződik, az ügyvédek hogyan kerülnek a népbírósi perekbe. Tőlük (ma, Pető Andrea munkáját is olvasva, meg is győződve róla) nem volt várható az ügy megfelelő tisztázása.

Egyszóval Pető Andrea, magára vállalva a megismerés és az igazolás terhét, a rendelkezésére álló eszközökkel, a bírósági jegyzőkönyvek, sajtótudósítások segítségével, a túlélőknek és leszármazottainak emlékeztetere támaszkodva igyekezett felderíteni az ügy részleteit. Precíz nyomozása, aggályos eljárása, aprólékos felderítő munkája eredményeként egy hallatlanul izgalmas, ugyanakkor torokszorítóan fájdalmas história mozaikkockáit rakja össze.

E munkában ítélezői gondossággal járja körbe a vádlott életpályáját, világítja meg társadalmi státuszát és mérlegeli kötődéseit, esélyeit, a feltehető motivációs folyamatot. Ennek során megdöbbentő tények birtokába jut. Egyfelől a vallomások és emlékezések nyomán feltárulnak az áldozatok szívszaggató történetei, a brutális gyilkosságok és a rablás körülményei, másfelől megfogalmazódnak a hiányos és célzatos, gondatlanul végrehajtott nyomozás nyitva hagyott kérdései. Ezek bizonyítják, hogy elvileg valami egészen másfajta célt szolgált (volna) a processzus, ezért volt érdektelen a hamis tanúzás, a lényeges tények félresöpörése, egészen addig a dilemmáig, hogy egyáltalán az elkövetőnek tartott személy ott volt-e a tetthelyen, ő volt-e, aki (ha ott volt) elkövette a terhére rótt cselekményeket. A halálos ítélet mindenesetre egyértelműen zárta le a bűnügyet. Így azután nem tehetett másként a szerző sem, az elítéltet elkövetőként állította történelmi táblója közepébe, hogy azután – immáron mint nyilas női bűnelkövetőt – elemezze a háború forgatagában.

Merthogy nem kérdés: Pető Andreát mégsem a büntetőügy érdekelte, hanem annak szereplői és mellékszereplői: Dely Piroska, az elkövető, Struckyék, a házmesterék, Lichter és a többi tanú, valamint az áldozatok. És különösen azon emlékezet, mely a hétköznapi életben folyamatosan formálódva változott és alakult igazodva a körülményekhez, majd hosszú távon hol elhomályosodva, hol újból felbukkanva ismét összefoglalja a történeteket. Az az átalakulás, melyben a történelmi esemény elmondódik, s ahogyan azután történelmi ténnyé válik.

Dely Piroska esetét szerző a fejlődő elkövető kutatás tipológiájára építve, jelentős nemzetközi szakirodalmi bázisra épülő munkásságára telepítette. A gyilkosságokért elítélt nyilas nő – Pető állítása szerint „*olyan anyagiasság elkövető, aki megfelelt egy normatív férfiasságra alapuló szervezet elvárásainak, s így önmaga is 'kulturálisan' férfi lett*”. Ehhez a lehetőséget egyfelől a háború, mint a nemeket és a társadalmi csoportokat átpozicionáló történelmi környezet biztosította, másfelől a két világháború között kibontakozó szélsőjobboldali mozgalmak nőpolitikája, mely átmenetileg engedte a hagyományos női szerepekből kilépők társadalmi érvényesülését.

Pető Andrea hét okot nevezett meg, miért választotta ki éppen ezt az ügyet a népbírói több százból. Mert úgy véli, ez egy atipikus holokauszt történet. Mert kronologikus rendszere eleget tesz a történelmi elbeszélés követelményeinek. Mert Dely az önálló, munkavállaló nő típusát testesíti meg. Mert látványosan dokumentálja az érzelmetörténet általános kérdéseit, a bosszút, a gyűlöletet és a megbocsátást. Mert demonstrálja a hazai zsidóság szisztematikus kifosztásának folyamatát. Mert az eljárás során alakult ki az a ritualizált nyelv, melyen keresztül a traumatikus, elmondhatatlannak tűnő eseményeik elmondhatókká váltak. Mert intimitásuk és időzítésük megkülönbözteti az egyéb gyilkosságoktól.

Mindezek fényében meglepő kutatásának az az eredménye, mely a főszereplőket (pontosabban az elkövetőket) tisztázza az antiszemitizmus vádjától. „*sem Dely, sem a házmester család esetében a zsidótörvényekig semmi jele nem volt annak, hogy antiszemiták lettek volna.*” Számukra a bűncselekmény elkövetésének szándékát a lehetőség teremtette meg. A csillagos házak léte, az állampolgárságukban lefokozott lakók kiszolgáltatottsága, a félelem a deportálásoktól mind a több házban is fosztogató Delynek, mind az átmenetileg meggazdátlanodott javakra szakosodott házmester házaspárnak erős motivációs kényszerrel jelentettek a bűnelkövetésre. Amit ki is használtak. Ez a fordulat jellegzetes összefüggést villant fel a társadalom magyar és zsidó polgárai viszonyának egy lehetséges verziójára.

*

Lichter büntetőhadjárata, bár Delyt bíróság elé majd kötélre juttatta, nem lehetett teljes, hiszen nem hogy a Csengery utcai elkövetőket nem tudták azonosítani, de azt sem sikerült bizonyítani, hányan voltak, egyenruhában-e avagy sem, ha igen, milyenben, milyen

nyelven beszéltek. Hogy jöttek? Gyalog? Autóval? Teherautóval? A visszaemlékezések alapján azt sem nagyon lehetett egyértelműsíteni, volt-e nő a rablók között. Többen bizonyos Pap vagy Simon Etelre emlékeztek, ami azt a lehetőséget is nyitva hagyja, hogy ha tényleg volt is jelen nő, az nem volt azonos Delyvel. Később mégis „evidencia volt, hogy ő ott volt”. Akik (egyre többen és egyre határozottabban) arra emlékeztek, hogy Dely részt vett a rablásban, ellentmondásosan nyilatkoztak arról, milyen ruha volt rajta. Felmerült a sötét kabát, a bunda, az egyenruha, nyilas jelvény, a karszalag, nyilas hajpánt is. Abban sem egyeztek a tanúk, hogy volt-e fegyver a nőnél. Többen felidéztek, mintha tolmácsolt volna, miközben Dely nem tudott németül.

Az egyik megválaszolatlan kérdése az ügynek az oktan gyilkosságsorozat. Pető a mészárlást azzal magyarázza, hogy a rablás szemtanúit akarták megölni. Ennek az érvelésnek erősen ellentmond például a kirabolt Grünfeldék (de több helyütt a nők) életben hagyása több érintett család esetében, illetve a ház lakóinak nagy száma. Tömegvérengzést nem lehetett rendezni, ezeket – így a szerző – a közeli rendőrsre hajtották, számítva deportálásukra. Akár számoltak eltűnésükkkel, akár nem, az egyes gyilkosságokra nem fordult elő magyarázat, de a bíróságot nem is nagyon érdekelte. A furcsa gyilkosságok körülményei egyértelműen sem a köztörvényes rablás teóriáját nem támasztják alá, sem az ellenállás verzióját (hogy ti. a házban fegyveres zsidó ellenállás szerveződött volna).

Pető Andrea elemzésének érdekfeszítő elemzése Dely Piroska védekezéstechnikájának vizsgálata, mely nem csupán egyszerűen a hallott mondatokra, a jegyzőkönyvezett szövegre terjed ki, de összeveti azt a lehetséges „megkettőzés technikájával” is. A védelem érvelése azért is elemzést igényel, mert az elkövetők emlékeinek igazsága utóbb részévé lesz a közös emlékezetnek. *„A metafizikus igazság keresése elsősorban az áldozatoknál található, de a kollaboráló társadalomra is jellemző. Ez az igazságkeresési törekvés a részvétel, a felelősség és a bűn szétválasztására törekszik. Mind a két oldal azt követeli, hogy részt vehessen az emlékezet kialakításában.”* Felkeltette a szerző figyelmét egy kísértőtörténet is, ez pediglen a házmestercsalád, a Szamocseta-Struky família, amelyik azonban a bíróság számára érdektelenebbnek tűnt: ez esetben az „üldözött személy elleni rablás” tényállását állapították meg. Középpontjában, mint Pető dokumentálja, a háborús nyereszkezők által összerabolt vagyon, a kikényszerített szolgáltatási díjak, a kifosztott lakások berendezési- és értéktárgyait ellentételező pénzügyi kár megtérítésének igénye állott. *„Anyagi elszámoltatás folyik. Eltűntek az érzelmek a gépelt szövegből...”*. Amiért ez az ügy mégis érdekes, az az immáron jól működő mechanizmus, a Lichter által vezényelt tanúbizonyítás. A tanúk már ugyanazt vallják, ugyanazokkal a szavakkal. Ez a folyamat pedig a jogi processzus legfontosabb problémáját körvonalazza. Hogyan ragadható meg az annyszor körbejárt igazság? A bizonyítási eljárásban a megismerhetőség által behatárolt feltárt valóság. Esetünk pedig éppen azt igazolja vissza, hogy a feltárt valóság adott esetben az emlékezet által módosított valóságtöredék csupán.

Az emlékezet

A büntetőjogi felelősségre vonás processzusában a bizonyításnak az a feladata, hogy az elmondott történelemből (az egyéni emlékezetből) szintetizálja a történet, kikristályosítsa a valóság elemeit. Ha ez nem történne meg, mire alapozva lehetne megállapítani az igazságot? Ezt a lehetőséget használta ki Pető Andrea, hiszen *„a Csengery utcában ez a közösség, az emlékezet közössége a népbírói tárgyalások folyamán manifesztálódott, identitásuk pedig áldozati identitás volt, ami elsősorban Lichter aktivitásának köszönhető, aki 1944*

októberében elveszítette egyetlen fiát, apját, anyját és ezért az igazságszolgáltatás folyamatát különös figyelemmel kísérte végig.” Ez a lehetőség, a jogi kertbe ágyazott emlékezés, biztosította a zsidó túlélők szenvedéseinek befogadását, úgy tűnik a munka alapján, az egyetlen esélyként az emlékezés kialakítására.

Lichter Andor, akinek anyja, apja és fia veszett oda a mézárásban (s utóbb feleségét is elhurcolták), nem látta, nem láthatta személyesen Dely Piroskát az ügyben tevékenykedni. Miután nem volt otthon, a históriát felesége rövid elmondásából ismerte. Ő lett az, aki a népbíróági pereket járva felfedezte az egyikben nem is a vádlottként szereplő Delyt, hanem a Hársfa utcai házban elkövetett rablás hasonlóságát a Csengeryéhez. Ennek alapján ajánlotta fel a rendőrségen, hogy képes azonosítani az elkövetőt. Az ő személyes (egyes szám első személyben előadott) vallomása alapján vádolták meg Delyt a gyilkosságokkal, az ő kitartó tanútoborzása szolgáltatta az elegendő bizonyítékot a bíróságnak, s végül szisztematikus emlékezetcsiszolása egységesítette a vallomásokat. Ahogyan a szerző fogalmazott: „legfontosabb feladatának azt tekintette, hogy a bűnösöket megbüntesse”. Keményen dolgozott ezen, s hogy meggyorsítsa az ítélethozatalt, segítette a tanúk lassan meggyőződéssé váló vallomásainak formálását. A vallomások „folyamatosan kanonizálódtak, egyre jobban igazodtak egymáshoz, és a második kihallgatásra már egységesedtek, így kialakult az egységes narratíva a történeletről, ami aztán a bírósági ítéletben is szerepel majd”. Ebben Lichter mellett nagy szerepe volt a többször felidézett és másoktól visszahallott emlékezésnek is. Pető világosan igazolja, hogy a korábban eltérő vallomások egymás felé hajlanak, a tanúk a többi szemtanúval folytatott megbeszélések hatására olyan elemeket is felidéznek, amikről nem tudhatnak, nem láthattak a történet színhelyén. „A tanúskodás folyamatán keresztül jött létre a tapasztalat emlékezete.” Egy olyan tanúskodáson keresztül, melyben, aki a történetet elmondta, nem is volt szemtanú. Pető Andrea erkölcsi tanúnak tekinti Lichtert, olyannak, akinek „erkölcsi közösséget kell felállítania az egyén és annak a jövőbeni énje között; az erkölcsi közösséget az egyén akkor szerzi meg, ha az erkölcsi szempontot érvényesíti”. Ezzel a definícióval szerző kiáll Lichter tette és politikai tanúként való hazugsága mellett, mert egy magasabb rendű igazságot talál. Igaz, ezzel a jogi processzus igazságát kérdőjelezi meg, hiszen a bünvádi eljárásában alapul szolgáló valóság elemeit megváltoztatva, lehetetlenné válik az igazság felderítése, ennek okán az igazság kimondása, tehát kiszolgáltatása is. Az igazságszolgáltatás így jogszolgáltatássá válik. Annak ára tehát, hogy a visszaemlékezés igazságán keresztül a bűn által közösségükből kiszakított áldozatokat visszaemelik a közösségükbe, a jog igazságának feladása. (S valamit tenni kell azzal a dilemmával is, hogy Lichter igazsága egyben burkolt jogi igazság, a legegyszerűbb igazságé, ami valaha is létezett: a bosszú igazságáé.) Hatékonyságáról szerző maga is véleményt mond.

Ugyanakkor a hazatérő és szabadságukat visszanyert zsidóknak kulcskérdés volt sérelmeik enyhítése. Az aktív válasz különösen az első időkben nagy részt érzelmi elemeket tartalmazott. Nem véletlen, hogy szerző a népbíróági eljárást egyfajta érzelempolitikának ábrázolja, melyben az emlékezet a vádlotti oldalon a szenvedélyes és erőszakos reváns, a sértetti térfélen pedig a félelem és csalódottság jellemzőit tartja dominálónak. De aligha feledkezhettünk meg a bosszú meghatározó jelenlétéről sem. Ezen érzelmek jelenlétében kellett azután létrehozni azt a népbíróági szókincset, aminek segítségével a bűnökről beszélni lehetett. Amely alkalmas volt arra, hogy elvileg igazságot szolgáltasson. Szerző azonban jelzi, hogy kutatásai szerint „a népbíróágon megjelenő érzelmek között az elégedettség nem szerepel”.

A nyilas nők

A nők szerepét Pető Andrea több kontextusban is értelmezi. Vizsgálja a női elkövetők helyzetét a népbírósi eljárásokkal összefüggésben, a női munkavállalás értelmezésének kereteit, a szélsőjobboldali női politizálást, valamint a nyilas nők tipológiáját.

A gyanúsított nőkkel szembeni eljárás Magyarországon egyfelől nem öltött társadalmi méreteket, másfelől az általános társadalmi megítélés okán, mely a nőt „nem tartja fontosnak”, az ügyek elhúzódtak vagy meg is szüntek, az internálás, letartóztatás vontatottan haladt. A nőkkel szembeni vádak elsősorban a fosztogatás és a feljelentés lett. Szerző számos százalékos adatot közöl a nőkre és a női elkövetőkre vonatkozóan a társadalmi összetételt vizsgálva, ezek azonban többnyire informatív jellegűek, egymással nem összevethetők. Így a háborús bűnösökkel megvádoltak 10%-a volt nő, negyvenöt évvel korábban a bűnelkövetők mindössze 3%-a volt nő. Ezek így össze nem vethető adatok, tekintettel az eltelt fél évszázadra, a háborús viszonyokra, a felderítési mutatók össze nem vethetőségére. Pető Andrea izgalmas adata, hogy a rendőrségi nyilvántartások szerint a nyilas aktivisták 28%-a büntetett előéletű volt, még nem támasztja alá azt a megállapítást, hogy a nyilvános térben nagy számban megjelenő egyenruhás, felfegyverzett nők büntetett előéletű, alacsonyabb néprétegből származók lettek volna, s arra használták volna a nyilas pártot, hogy ellenfeleiknek visszavágjanak. Lehet, hogy így volt, csak ez az itt idézett adatok alapján nem látszik bizonyítottnak. Az olvasót azonban megnyugtatja szerzőnek Barna Ildikóval folytatott kutatása, mely a népbírósi dokumentáció alaposabb kiegészítésére irányul.

Ami ellenben meggyőző erejű, az az eljárás alá vont női bűnelkövetői csoport összetételének elemzése. Eszerint igen magas köztük az értelmiségi foglalkozások aránya, de hiányzik közülük a nyugatra menekültek, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete tagjai, a jó kapcsolatokkal rendelkező értelmiségi asszonyok. Érdekes eredmény, hogy nagyobb részük háztartásbéli, feleség, özvegy, 8% házfelügyelő vagy segéd-házfelügyelő. A „kiválogatott nők” adatbázisából levont következtetés, hogy ti. a meggyőződéses, illetve az elithez tartozó női nyilasok politikai vezetői elhagyták az országot, s minthogy a politika nem tartotta fontosnak, a kiadatásukat sem kérte senki.

Ez a tény is igazolja a láthatatlan elkövetők történetét. A láthatatlanság (mely a nyílt társadalmi – eljárási szerep háttérbe szorulását, elkődösödését jelenti) Pető Andrea művének egyik fő irányjelzője. Disszertációjának címében láthatatlan elkövetőkről szól, s azokra gondol, akik kevésbé fontos mivoltuk vagy társadalmi szerepük miatt vagy nem kerülnek az igazságszolgáltatás fókuszába, vagy ha belesznek is, jelentéktelenségük (társadalmi jellegtelenségük) okán a kiskriminálisok számát gyarapítják. A láthatatlanság nála nem csak aktuális politikai – jogi észrevehetetlenséget jelez, hanem jelentős mértékben történettudományi jelentőséget is tulajdonít neki. A kötet illusztrációi között szereplő fényképek a férfifőszereplők között elvegyülő láthatatlan nők speciális státusát is dokumentálják. A láthatatlanul elkövethető (bűn)cselekmények tipikus válfaja az informátori szerepkör. Talán nem véletlen, hogy szerző kutatásai alapján bizonyítottnak véli megállapítását, miszerint a fő női háborús bűnösök a feljelentés és besúgás voltak, miközben a közvéleményben a nyilas nő „a vérengző, magából kifordult nő képével függ össze.” Hogy mert voltak ilyenek, vagy mert a közvélemény egy része a nyilasokról kialakult általános vélekedés alapján ilyennek akarta látni, ez kérdés. S Pető keresi rá a választ, többek között Dely Piroska utáni nyomozásában. A nyilas mozgalom propagandájából hiányoztak a női példaképek, ezért kevésbé terjedhetett el az uszításnál elfogadott amazon-modell, bár az erőszak alkalmazását nem vonták meg a nőktől sem.

Néha a láthatatlanság kényszeres igazolása tévedésekhez vezet, ami óvatosságra int. Amikor például a népbíróságok által megítélendő bűncselekmények felsorolására kerül sor, a „...Volksbund tagok és egyéb háborús bűnösök” interpretálása során szerző így értékeli a jogszabályszoveget (amit irodalmi áttételből citál) hogy „nem voltak nők az elkövetők közt, csak az egyéb kategóriájába illenek”. Én magam ebből a szövegrészből más következtetésre jutnék. A jogszabályi felsorolások „egyéb” kategóriája egy igen fontos tétel. Nem arról szól ugyanis, hogy „jelentéktelen maradék”, hanem dogmatikai okokból a jogalkotó által nem definiált (vagy éppen definiálni nem tudott) tényállásokat jelez. A felsorolásból valami okból kimaradt tényállás (talán éppen „felfedezetlensége” okán) akár a felsoroltaknál jelentősebb, valóságban előforduló magatartást is takarhat.

A láthatatlan elkövetők egyik forrása a hagyományos társadalmi szerepekből kitörő nők köre. Ezért tér ki Pető Andrea meglehetősen részletességgel a munkavállaló nők társadalmi pozícióinak elemzésére, kimutatva, hogy a modernizáció igénye megkövetelte a nők nyilvános szerepének újrafogalmazását. Ennek realizálását jelzi a revíziós harc, a legitimista nőmozgalom, a nemzetvédelem. Szerző mindezek kapcsán a jobboldali, szélsőjobboldali mozgásokra hívja fel a figyelmet. Az úrinő jobbra tolódott, az autonómiát kereső nők jelentős része a szélsőjobboldali mozgalmakat kereste. Miután hipotézise szerint a nők jelentős részét az egzisztenciális kihívások sodorták a politikai szélsőségek felé. A nyilas mozgalom ugyanis női egyenlőséget ígért, a munkavállalást jogként határozta meg, s ezzel számos támogatót szerzett. Ugyanakkor egy ellentmondást épített be a nőpolitikába: egyfelől tehát a munkaerőpiac irányába tartó utakat meg akarta nyitni a nők előtt, másfelől azonban a nőket az anyaság szent hivatásában kívánta volna látni. Ez a paradoxon az egész második világháború során fennállt, s kiprovokálta a női szerepek újfent történő újraértelmezését, vagyis a hagyományos szerepéből korábban kilépő nők visszaszorítását a tradicionális női térbe.

Pető Andrea elemzése a nők és a szélsőjobboldali mozgalmak kapcsolatáról összefoglalja azokat az indokokat, melyek a nőket (közel tizenötezer párttagot) a szervezetbe hívott és azokat a közreműködési formákat, melyekben helyüket igyekeztek megtalálni, így a nyilas párton belüli szekció, a teadélutánok, szakmai székelyek, területi egységek, női csoportok. Vizsgálja a nyilas mozgalom egyik legnagyobb vitáját a nők közéleti szerepvállalásáról, melynek a megoldása csak az lehetett, hogy az ősmagyar anyag kultusz háttérében bizonyos területeket jelöltek meg a nők számára, klasszikusan pl. a szociális szférát. Szerző keresi a választ arra a kérdésre, hogy vajon voltak-e következményei annak, hogy szemben a nyugati országokkal, hazánkban a kollaboráló nők ellenében semmiféle hajsza, megtorlási hullám nem indult. (Ott egyébként –véli – a háborús helyzetből fakadó hirtelen megnőtt női önállóságot többek között ezzel is törték le.)

Módszertan

Pető Andrea imponáló szakirodalomra támaszkodó munkája döntő mértékben idegen nyelvű hivatkozásokat tartalmaz, mely túl a szerző széles körű tájékozódásán a nemzetközi tudományosságban, igazolni látszik azt a tényt is, hogy az idevágó magyar kutatások bőven hagynak kívánnivalót maguk után. Ebben az összefüggésben kijelenthető, hogy Pető Andrea hiányt pótló munkát végez, s előttünk fekvő disszertációja fontos eleme a magyar tudománynak. Kutatásait szisztematikus módon beleágyazva az elkövető kutatás eredményeibe, a nemzetközi tudományosság által megállapított tendenciákat akceptálva, annak tipológiáját felhasználva alakítja a magyar események elemzését. Minden alkalommal rögzíti a magyar kutatások állását, értékeli a rendelkezésre álló munkák hatását és összefoglalja hiányosságait (így a Horhy-rendszer és a nyilas rezsim közötti kontinuitásról folyó aktuális vitákat, a főként politikatörténeti elemzések túlnyomóságát és a női szerepek

ilyetén társadalmi vizsgálatának mellőzöttségét). A népbíróági ügyek szereplői között végzett elemzések kimutatják, hol helyezkednek el a nők az elkövetők között, hogyan működnek a nemi szerepek a politikai mozgalmakban, s milyen lesz arányuk, funkciójuk a népbíróági perekben.

A nyomozás és a meggyőződés folyamatát alátámasztó elsődleges források, tanúvallomások és visszaemlékezések voltak, mely nem csekély módszertani kihívást jelenthetett a történész számára. Pető a dokumentumokat korrekt alapozással végzi: önálló fejezetet szentel a módszertani problémák elemzésének. Mint mondja, az emlékezetkutatás könyvtárnyi irodalmából kénytelen kiemelni az emlékezet és történelem kapcsolatát illető műveket, s különös figyelemmel kíséri azt a folyamatot, melyben az egyéni emlékezet megalkotja a kollektív emlékezetet.

Szerző nagyon kedveli a külhoni szakirodalomban megjelenő tipológia lehető legtömörebb, leginkább felsorolásszerű megidőzését, legtöbbször anélkül, hogy értelmezhető lenne helyi felbukkanásuk relevanciája. Gyakran egy, a kategóriák együtteséből szintetizált képletben helyezi el művét, tematikáját, vizsgált fogalmait. Ezzel egyfelől nyilván jelzésszerűen utal a nemzetközi tudomány irányaira és megoldására, ennek azonban az ellenpontján némi bizonytalanság keletkezik az olvasóban. Helytelen lenne és nyilván terjedelmi korlátokat is szakítana ezen felvillantott kategorizálások kibontásának igénye, de időnként el kellene legalább néhány mondatnyi értelmező összekötés.

Szerző szerkesztéstechnikai megoldása, hogy újra és újra, sokszor fejezeteken, sőt bekezdéseken belül is visszatér korábbi megállapításaihoz. Nem vitatva a gyakorlatot jelzem, hogy az ilyen konstrukció esetén fokozottan kell figyelni a mondatismétlések kerülésére, még inkább az újdonság erejével kommentált közlés rögzítésnek formájára. A tematikus szerkesztés néha azt a képzetet kelti, hogy különféle időközökben publikált anyagok kerültek egymás mellé, mert ugyanazok a fejtegetések ugyanaazokkal a szavakkal és mondatokkal fölbukkannak több helyen, mindenütt alapkifejtéssel, mintha első ízben ott találkozná vele az ember. Úgyszintén szerkesztési megoldás a behúzott margójú idézetek kiemelése, ám nem lehet eldönteni, miért és milyen elvi alapon alkalmazza őket a szerző. Az egyszer forrásközlés, máskor tudományos vagy publicisztikai citáció, megint máskor mottó kerül a behúzott margós bekezdésbe, miközben ehhez hasonló idézetek a főszövegbe igazítva is olvashatók.

Értékelés

Szerző művében két nagy kutatási térrésumot érint, melyet egy bírósági ügy kapcsán egymásra fon. Egyfelől a nők társadalmi pozícióinak változásait a huszadik század közepén, összefüggésben a női politikai aktivitás és társadalmi karrier-lehetőségek alakulásával. Másfelől a holokausztot követő igazságszolgáltatási és kiegyenlítési folyamatokat, mely az emlékezet szerepének kérdéseit feszegeti, nem kevésbé fontos kérdéseket fölvetve, mint a neoantiszemitizmus, a népbíróági intézményrendszer alkalmassága/alkalmatlansága és a láthatatlan elkövetők kérdése. Kezdetben, első olvasás után eklektikusnak tűnt az anyag, melyet a szerkesztés lüktetése, a nőkre vonatkozó fejezetek szétszórása a matéria különböző pontjaira csak fokozott. Ha azonban az olvasó fölveszi a szerző ritmusát, megbarátkozhat ezzel is. Jogtörténészként kevésbé vagyok járatos az emlékezetkutatásban, illetve a női státusok és mozgalmak történetében, ezért valószínűleg léteznek általam nem ismert olyan egyéb kutatások, melyek kötőanyagok voltak a munka hátterében, s a tematikai zökkenőket

ezek hidalják át. Azonban, mindent egybevetve, a többedik olvasatkor teljes egésszé vált az anyag.

A bírósági ügy bravúros feldolgozása, a sokszínű, logikai ellentmondásokat feltáró, a valóságot a megismerés zónájába vonó, a tényállást tisztázó I. rész minden dicséretet megérdemel. Remélem, hogy ez nem pusztán egy joghistorikus lelkesedésének hat, hanem a szakmai elismerés kifejezésének. A helyszíni szemle, a vádlott és a tanúk „meghallgatása”, az előéletek tisztázása, a felelősség megállapításának kísérletei biztos útmutatói az olvasónak. A peranyag hivatalos forrásai, a korabeli sajtóanyagok, a túlélők visszaemlékezései, s főként szerző pártatlan elemző munkája teljes képet ad a perről, s a per kapcsán (s nem a per során) feltárt bűncselekményekről. Ennek kapcsán hiteles beszámolót tartalmaz e rész a brutális gyilkosságsorozatról, a többretegű rablásról, a lakók kiszolgáltatottságából nyereszkeskedő házmestercsalád viselt dolgairól, egyben illusztrálva a Csengery utcai csillagos ház lakóinak sorsán keresztül a magyarországi zsidóság kifosztásának, deportálásának, elpusztításának tragikus történetét.

A nők (elsősorban a szélsőjobboldal bázisát képező, illetve az arra tartó és ott aktívan politizálónak váló nők) dilemmája Pető Andrea tollán egy szabadságküzdelem alapvető kérdésévé erősödik. A munkavállaló nő és a hagyományos magyar családban tevékeny nő modelljének konfliktusa nem csupán egzisztenciális vagy tanulmányi kérdésként fogalmazódik meg a kötet lapjain, hanem közjogi és politikai törekvésként, mely egyenlőségi elemeket hordoz. Szerző a női munkavállalás képletébe ágyazza a női választójoggal megerősödő lehetőséget, mely a politikai pártok célpontjává teszik a nők egyes csoportjai. A szociáldemokrácia irányába tartókkal nem foglalkozik, csak jelzi ezt a lehetséges metódust is. Viszont részletesen elemezi a magyar úrinők és a szélsőjobboldalhoz csatlakozó, jelentős számban értelmiségi nők esélyeit. A társadalomban legaktívabb csoportok a nyilas párt felé tartottak, lévén, hogy ott egy kétarcú, de autonómiával kecsegtető programmal várták őket. Az anyaság és az önálló cselekvő nőiség, az egzisztenciális függetlenség képletét csak konfliktusok árán egyeztették a pártban, s a katonás férfiközpontú felfogás is nehezen engedett teret a nőknek. Az utat, a pártszervezetben elfoglalt helyet, majd a bukás utáni „láthatatlanságot” elemzi Pető Andrea, s meggyőző erővel és hatalmas szakmai apparátussal igazolja a két világháború között, illetve a háború alatt autonómiához jutott nők visszakényszerítését a tradicionális pozíciókba.

A népbíróságok működésének feldolgozását szerző precízen, pontosan végezte el, feltárva a népbíróságokra vonatkozó szakirodalom teljességét és a levéltárakban, irattárakban őrzött releváns forrásanyagot. A népbíróságok történetének kutatását, az eredmények felhasználhatóságát, a politikai megítélések változásainak tükrében a népbíróságok pozicionálását is elvégzi a történettudományi tablón. Ismerteti és értékeli a szabályozást, a szervezet kialakítását, az eljárásokat, a népbíráskodásra vonatkozó számadatokat, a hatékonysági kérdést, összefoglalja a kritikai álláspontokat. Amitől Pető Andrea népbíróság-képe újszerű és a korábbiakhoz képest teljesen más aspektusba helyezett, az egyfelől a női elkövetők nézőpontjából történt feldolgozás, másfelől a népbíróságok „érzelempolitikájának” értelmezése, s rajta keresztül a népbíróságoknak a holokauszt feldolgozásában, a hazatért túlélők, a kifosztottak és megalázottak érzelmi kompenzációjában megragadható, az elmondhatóságot és az emocionális enyhülést szolgáló feladatábrázolása.

Végül a mű legnehezebb, az egész anyagon keresztülívelő feladata az emlékezés különféle dimenzióinak elemzése volt. Az egyéni és kollektív emlékezet alakulása, a jogi, politikai és erkölcsi emlékezet találkozása és konfliktusai, az emlékezetnek a megnyugvásban, a megbocsátásban, a bosszúban játszott szerepe, az emlékezet viszonya a felejtéshez és elhallgatáshoz, mind megannyi alkotóeleme a kérdésnek. Rendkívüli bonyolultságában mégis világos okfejtése hitelt érdemlő módon győzi meg olvasóját a kollektív emlékezet szerepéről a

a magyarországi holokauszt megértésben, megítélésben és strukturális jellegzetességeinek értelmezésében. Miként a társadalmi szolidaritás alakulásában.

Mindezek alapján bizonyítottnak látom, hogy a mű a korábbi tudományos fokozat megszerzését követően jelentős eredeti tudományos eredménnyel gyarapította a tudomány szakot, s hozzájárult a tudomány továbbfejlődéséhez. Ezért javaslom a nyilvános vita kitűzését és a mű elfogadását, egyben indítványozom a sikeres nyilvános vitát követően az MTA Doktori Tanácsának az MTA doktora cím odaítélését Pető Andrea részére.

Budapest, 2014. január 28.

Dr. Mezey Barna
egyetemi tanár
az MTA doktora